

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi  
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2020

Erzurumlu Gögsüğü Lütfullah Efendi ve *Tahrîr fî Fenni Mustalahi'l-Hadis Adlı Risalesi*

Gögsüğü Lütfullah Efendi of Erzurum and His Treatise Tahrir fi Fenni Mustalahi'l-Hadith

**Fuat KARABULUT**

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üni. İlahiyat Fa., Hadis Anabilim Dalı  
Asst. Prof., Ataturk Uni. Divinity Faculty, Department of Hadith

Erzurum/Turkey

[fuat.karabulut@atauni.edu.tr](mailto:fuat.karabulut@atauni.edu.tr)

**ORCID ID:** [www.orcid.org/0000-0002-1714-4479](http://www.orcid.org/0000-0002-1714-4479)

**Atıf:** Karabulut, Fuat. "Erzurumlu Gögsüğü Lütfullah Efendi ve Tahrîr fî Fenni Mustalahi'l-Hadis Adlı Risalesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2020): 68-92

**Doi:** <https://doi.org/10.32950/rteuifd.795939>

**Makale Bilgisi / Article Information**

**Makale Türü / Article Types:** Araştırma Makalesi / Research Article

**Geliş Tarihi / Received:** 16 Eylül / September 2020

**Kabul Tarihi / Accepted:** 12 Kasım /November 2020

**Yayın Tarihi / Published:** 20 Aralık /December 2020

**Plagiarism:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

**Copyright** © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All rights reserved

**Erzurumlu Göğsügür Lütfullah Efendi ve *Tahrîr fî Fenni Mustalahi'l-Hadis* Adlı Risalesi**  
**Öz:** 18. yüzyıl (1712-1788) Osmanlı âlimlerinden olan Erzurumlu Göğsügür Lütfullah Efendi, yaşadığı dönemde tefsir, hadis, fıkıh, kalam, tasavvuf, siyer, mantık, dil ve edebiyat gibi alanlarda eser yazan önemli âlimlerindendir. Hadis ilim geleneğinde önemli bir yere sahip olan ilmî yolculukları kendi döneminde sürdürmeye gayret eden Lütfullah Efendi, bu gaye ile birçok ilim merkezine zorlu ilmî yolculuklar yapmıştır. Lütfullah Efendi, yukarıda sayılan ilim dallarında telif ettiği eserlerle beraber, hadis alanında ise "*Tahrîr fî Fenni Mustalahi'l-Hadis*" adıyla bir risale yazmıştır. Lütfullah Efendi bu risalesinde, risalenin yazılış amacı ve metoduyla ilgili kısa bir girişten sonra, hadis ilmiyle ilgili kavramların tanımlarını vermektedir. Hadis Usûlü'nün kavramlarının genelini risalesine almaya gayret ederken, konuyu fazla uzatmamak kastıyla genel olarak örnek vermeksizin sadece tanımları vermekle yetinmektedir. Risalenin sonunda ise, yolculuk yaptığı ilim merkezlerinde hadis dersleri aldığı dönemin önemli hocalarının isimlerini vermektedir. Bu çalışmada risalenin, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa koleksiyonunda yer alan nüshası esas alınarak tercümesi de verilmektedir. Risalenin tercümesi verilirken, Lütfullah Efendi'nin Hadis Usulü'nün temel kaynaklarına vukûfiyetinin bir göstergesi olarak, benzer tanımların yer aldığı Hadis Usûlü kaynaklarına dipnotlarda işaret edilmektedir.  
**Anahtar Kelimeler:** Hadis, Erzurumlu Lütfullah Efendi, Göğsügür, Mustalahu'l-Hadis, Osmanlı'da Hadis, Tahrîr fî Fenni Mustalahi'l-Hadis.

#### **Göğsügür Lutfullah Efendi of Erzurum and His Treatise Tahrir fi Fenni Mustalahi'l-Hadith**

**Abstract:** Göğsügür Lutfullah Efendi, who was one of the 18<sup>th</sup> century (between 1712 and 1788) Ottoman scholars, is one of the important scholars who wrote works in areas such as tafsir, hadith, fiqh, kalam, sufism, siyer, logic, language and literature during his lifetime. Lutfullah Efendi, who strived to continue his scientific journeys, which had an important place in the tradition of hadith science, made hard scientific journeys to many scientific centers in his own time. Lutfullah Efendi wrote a treatise in the field of hadith called "*Tahrir fi Fenni Mustalahi'l-Hadith*" along with the works he copyrighted in the branches of science mentioned above. In this treatise, Lutfullah Efendi gives the definitions of the concepts related to the science of hadith, after a brief introduction about the writing purpose and method of the treatise. While trying to treat the general concepts of Hadith Method, he is content with giving only the definitions without giving examples in general, in order not to extend the subject too long. At the end of the treatise, he gives the names of the important teachers of the period he took hadith lessons in the science centers he travelled to. In this study, the translation of the treatise is also given based on the copy contained in the collection of the martyr Ali Pasha of the Suleymaniye Library. In the translation of the treatise, the sources of the Hadith procedure with similar definitions are mentioned in the footnotes as an indication of the occurrence of Lutfullah Efendi in the basic sources of the Hadith procedure.

**Key Words:** Hadith, Erzurumlu Lutfullah Efendi, Göğsügür, Mustalahu'l Hadith, Hadith in the Ottoman Empire, Tahrîr fî Fenni Mustalahu'l Hadith.

### لطف الله الأضرومي كوكسي كور و رسالته " تحرير في فن مصطلح الحديث "

**ملخص:** إن السيد لطف الله الأضرومي كوكسي كور هو من علماء الدولة العثمانية الذي عاش بين عامي 1712-1788، وهو من علماء عصره المهمين وله آثار كثيرة في مجالات عدة مثل التفسير والحديث والفقه والكلام والتصوف والسير والمنطق واللغة والبلاغة. وإن السيد لطف الله الأضرومي سافر إلى العديد من البلاد التي لها مكانتها في علم الحديث بإذلا قصارى الجهد في متابعة الرحلة الحديثية التي تعتبر من أهم أصول طلب الحديث. وإن من بين العديد من مجالات العلوم التي ألف بها لطف الله والتي مر ذكرها أعلاه علم الحديث فقد ترك لنا به رسالة وهي "تحرير في فن مصطلح الحديث". وفي هذه الرسالة قام لطف الله الأضرومي بتعريف سريع وموجز في مقدمتها عن مراده ومنهجه في الرسالة، ومن ثم ذكر لنا تعريفاً لأهم مصطلحات علم الحديث. ومن أجل أن لا يطيل كما بين مراده قام باستيعاب معظم اصطلاحات الفن تعريفاً دون التمثيل لها. وفي نهاية الرسالة ذكر سنده والشيوخ الذين أخذ عنهم الحديث في رحلته الحديثية. وهذه الرسالة توجد في المكتبة السليمانية في مجموعة الشهيد علي باشا ونحن متخذين هذه النسخة أساساً سنقوم بتقديمها مترجمة. وفي أثناء الترجمة قمنا بالعطف على مصادر هذا الفن في الحاشية مبرزين اطلاع لطف الله على مصادر هذا العلم وتمكنه منه.

**الكلمات المفتاحية:** الحديث, لطف الله الأضرومي, كوكسي كور, مصطلح الحديث, تحرير في فن مصطلح الحديث, الحديث في الدولة العثمانية

## GİRİŞ

### 1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

18. yüzyılda Osmanlı âlimlerinden olan müellifin ismi bütün kaynaklarda, Lütfullah b. Muhammed olarak geçmektedir. Nesebi, doğum yeri olan Erzurum'a nispetle Erzurumî, Hanefî mezhebine mensubiyeti sebebiyle el-Hanefî ve Hz. Hasan'ın soyundan gelmesi sebebiyle de el-Hasenî'dir. Meşhur lakabı Göğsügür olmakla birlikte Kazıkkoparan lakabı ile de tanınmaktadır.<sup>1</sup> Hz. Peygamber'in soyuna mensup olduğu için eserlerinde Seyyid unvanını da kullanmaktadır.<sup>2</sup>

Kaynaklar Göğsügür'ün tahsil hayatı, hocaları ve talebeleri hakkında bize yeterli bilgi vermemektedir. Hayatıyla ilgili kaynaklarda yeterli bilgiye ulaşamamak; ya müellifin çok seyahat etmesinden dolayı bir yerde fazla durmaması, ya hayatının önemli bir bölümünü doğduğu topraklardan uzakta gurbette geçirmesi ve Türk müellifleri tanıtan eserlerin yazarlarının kendisiyle ilgili yeterli bilgiye sahip olmamaları ya da son dönemlerde yaşayan âlimlerden olması sebebiyle hayatıyla ilgili fazla bilginin müellifleri tanıtan eserlerde yer almamasından olabilir.<sup>3</sup> Ancak kendisinin eserlerinden yararlanarak bu konuda bazı bilgilere ulaşılmıştır.

<sup>1</sup> Lütfullah b. Muhammed el-Erzurumî Göğsügür, *Ramûzu't-tahrir ve'tefsîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halit Efendi Bölümü, 20), 1b.; İsmail Paşa el-Bağdadi, *Hediyetu'l-ârifin* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), 1/840; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1993), 2/675; Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, nşr. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, try.), 1/383; Ömer Kara, "Göğsügür Lütfullah Efendi", *Erzurum'un Yüzleri*, ED. Necati Kara (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015), 11-13.

<sup>2</sup> Lütfullah b. Muhammed el-Erzurumî Göğsügür, *Tahrir fi fenni mustalahi'l-hadis* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2812), 11b; Lütfullah b. Muhammed el-Erzurumî Göğsügür, *Risale fi't-tefsir* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2812), 22a; Halis Ören, *Göğsügür Lütfullah el-Erzurumî {1202/1788} ve Ramûzu't-Tahrir Adlı Tefsiri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 49.

<sup>3</sup> Mansûr Necîb Sıdkî Ebû Hasan, *Risâletun fi usûli't-tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm li'l-Lütfullah b. Muhammed el-Erzurumî tahkîkun ve dirâsetun* (Nablus/Filistin: Camiatu'l-Necâhi'l-Vataniyye Kuliyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Yükseklikans Tezi, 2014), 18.

Lütfullah Efendi, *Tahrîr fi fenni mustalahi'l-hadis* adındaki risalesinin sonunda hadis ilmini Medine-i Münevvere'de Muhammed Hayât Sindî'den (v. 1163/1750), Yemen-San'a'da es-Seyyid Muhammed Emîr'den (v. 1182/1768), Mekke'de eş-Şeyh Abdullah el-Kettân'dan,<sup>4</sup> Mısır'da Muhammed el-Hafnâvî'den (v.1181/1767) okuduğunu bildirmektedir.<sup>5</sup> Müellifin eserlerindeki bu kayıtlardan onun ilim tahsili için dönemin Osmanlı toprakları içinde bulunan birçok ülkeyi dolaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kendisi, ömrünün sonlarına doğru Hicri 1195 yılında Zevrâ'ya (Bağdat) gitmek üzere yola çıkıp Bitlis'e uğradığını ve bir yılı burada geçirdiğini, tefsirini yazmaya burada başladığını bildirmiştir.<sup>6</sup> Ancak Bağdat'a gidip gitmediğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.<sup>7</sup> Kaynaklar onun 1788/1202 yılında Halep'te vefat ettiğini bildirmektedirler.<sup>8</sup>

Gögsüğü Lütfullah Efendi, çocukluğunda Kur'ân okuma konusundaki devamlılığı, Kur'ân'ı derinlemesine düşünmesi ve ona ihtimam göstermesiyle bilinmektedir.<sup>9</sup> Gögsüğü'ün itikadda Maturîdî, amelde ise Hanefî mezhebine mensup olduğu anlaşılmaktadır.<sup>10</sup>

## 2. İlmî Yolculukları

Lütfullah Efendi'nin, Hadis tarihinde büyük bir değere sahip olan ilmi yolculuklar (er-rihle fi talebi'l-hadîs) geleneğini devam ettiren bir âlim olduğu ve bu yolculuklarında döneminin önemli âlimlerinden ders almaya çalıştığı görülmektedir. Bu yolculuklarda rahle-i tedrisinde bulunduğu ve ilmî gelişiminde büyük değere sahip olan âlimlerin isimlerini, mustalahu'l-hadis konusundaki risalesinde vermektedir.<sup>11</sup> Kendisinden bahseden eserler de onun birçok bölgeye ilim için yaptığı yolculuklara işaret etmektedir.<sup>12</sup> Lütfullah Efendi'nin hangi tarihlerde yolculuk yaptığı konusunda bir bilgiye sahip olmamakla beraber hocalarının ölüm tarihlerinden yola çıkarak tahmini bir tarih verilebilir. Kendisinden Medine'de ilim aldığını ifade ettiği Muhammed Hayât Sindî'nin 1163/1750 tarihinde vefat ettiği düşünülecek olunursa bu tarihten önce ilmî yolculuklara başladığı ve ömrünün sonuna kadar ilim yolundaki bu yolculukların devam ettiği söylenebilir.

<sup>4</sup> Fuat Karabulut –Mücahit Elhut, “Bir Hadisçi Olarak Erzurumlu Lütfullah Efendi ve Tefsîrinde Rivayetleri Sunma Metodu”, *İlahiyat Tetkikler Dergisi*, 51 (Haziran 2019), 165.

<sup>5</sup> Gögsüğü, *Tahrir fi fenni mustalahi'l-hadis* (Şehit Ali Paşa, 2812), 10b-11a.

<sup>6</sup> Gögsüğü, *Ramüzu't-tahrir* (Halit Efendi Bölümü, 20), 1b.

<sup>7</sup> Sadrettin Gümü, “Erzurumlu Gögsüğü Lütfullah'ın (1020/1788) Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Türk İslam Düşüncesindeki Yeri”, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu 26-28 Haziran 2006* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2006), 1/304.

<sup>8</sup> Bağdadî, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1/840; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 8/155; Hayreddin b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımeşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (Beyrut: Daru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 5/243; Adil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirin* (Beyrut: Müessesetu Nuveyhidi's-Sekâfiyye, 1988), 2/447.

<sup>9</sup> Gögsüğü, *Ramüzu't-tahrir* (Halit Efendi Bölümü, 20), 2b; Gögsüğü, Lütfullah b. Muhammed el-Erzurumî, *Tahrir fi fenni mustalahi'l-hadis*, thk. Hasan b. Ali er-Rahhâlî, ty., 4.

<sup>10</sup> Kara, *Gögsüğü Lütfullah Efendi*, 19-20.

<sup>11</sup> Gögsüğü, *Tahrir fi fenni mustalahi'l-hadis* (Şehit Ali Paşa, 2812), 10b-11a.

<sup>12</sup> Bağdadî, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1/840; Adil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-mufessirin*, 2/747.

İlim aldığını ifade ettiği Yemen-San'alı âlim es-Seyyid Muhammed Emîr 1182/1768 yılında vefat ettiğine göre Yemen'e bu tarihten önce gitmiş olması, Mısırlı âlim Muhammed el-Hafnâvî de 1181/1767 tarihinde vefat ettiğine göre bu tarihten önce de Mısır'a gitmiş olması gerekmektedir. Ayrıca Lütfullah Efendi, *Meâricu'l-envâr* isimli eserini 1184 yılında Merakeş'te yazdığını ifade ederken,<sup>13</sup> İbn Âşûr, hukemâdan ve sufilerden biri diye nitelendirdiği Lütfullah Efendi'nin 1185 yılında Tunus'a geldiğini bildirmektedir.<sup>14</sup> 1195 yılında Bağdat ve civarındaki ilim erbabını ziyaret etmek için yola çıkan Lütfullah Efendi, bu yolculuk esnasında uğradığı Bitlis'te bir yıl kaldıktan sonra<sup>15</sup> Halep'e gidip orada 1202/1788 tarihinde vefat etmiştir.<sup>16</sup> Bağdat'ta uğradıktan sonra Halep'e gittiği söylenebilir.

Dolayısıyla 1163/1750 tarihinden önce Medine ile başlayan, Yemen-San'a, Mısır, Tunus, Bitlis ve Bağdat'a ulaşan ilim yolculuğu vefat ettiği son durağı Halep'te nihayete ermiştir.

### 3. Eserleri

Oldukça velûd bir müellif olan Göğsügür, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, Arap Dili ve Edebiyatı, Fars Dili, Mantık ve Matematik alanlarında eserler vermiştir.<sup>17</sup> Ancak bu eserlerin birçoğu kaynaklarda zikredildiği halde kütüphanelerimizde bulunmadığı gibi mevcut olanları da basılmamıştır.<sup>18</sup> Esrelerinden bazıları şunlardır:

1- *Meâricu'n-nûr fî şerhi esmaillahi'l-husnâ*: Eserin; birisi 07142 numarasıyla 146 varak, diğeri ise 08529 numarasıyla 82 varak olmak üzere iki nüshası Tunus'taki Daru'l-Kutubi'l-Vataniyye'de bulunmaktadır.<sup>19</sup>

<sup>13</sup> Kara, *Göğsügür Lütfullah Efendi*, 15-16.

<sup>14</sup> Muhammed b. Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyetu li'n-Neşri, 1984), 17/55-56.

<sup>15</sup> Göğsügür, *Ramûzu't-tahrîr* (Halit Efendi Bölümü, 20), 1b.

<sup>16</sup> Bağdadî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/840; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 8/155; Adil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirin*, 2/447.

<sup>17</sup> Göğsügür, *Tahrîr fî fenni mustalahi'l-hadis*, thk. Hasan b. Ali er-Rahhâli, 11-15; Ören, *Göğsügür Lütfullah el-Erzurumî (1202/1788) ve Ramûzu't-Tahrîr Adlı Tefsiri*, 78-105; Gümüş, *Erzurumlu Göğsügür Lütfullah'ın (1020/1788) Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Türk İslam Düşüncesindeki Yeri*, 1/305-306; Mücahit Elhut, *Lütfullah el-Erzurumî'nin "Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr" Adlı Eserinin (1-160 varakları arası) Edisyon Kritik*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 17-27. Tespit edilen eserlerinin sayısının 38 olduğu görülmektedir. (Karabulut –Elhut, "Bir Hadisçi Olarak Erzurumlu Lütfullah Efendi ve Tefsirinde Rivayetleri Sunma Metodu", 165.)

<sup>18</sup> Tefsir usûlü ile ilgili eserinin tahkiki, 2014 yılında Filistin'nin Nablus kentinde bulunan en-Necâhu'l-Vatanî Üniversitesi ed-Dirâsâtu'l-Ulyâ Fakültesi'nde Mansûr Necîb Sıdkî Ebû Hasan tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Hadis usûlü ile ilgili risalesi ise, Hasan b. Ali er-Rahhâli tarafından tahkiki yapılmış, ancak hazırlanma yılını ve herhangi bir yayınevi tarafından basılıp basılmadığını tespit edemedik. *Ramûzu't-tahrîr ve't-tefsîr* adlı tefsirinin bir bölümünün tahkiki ise, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı bünyesinde Mücahit el-Hût tarafından doktora tezi olarak 2019 yılında hazırlanmıştır.

<sup>19</sup> Mansûr Necîb Sıdkî, *Risâletun fî usûli't-tefsîr*, 28.

2- *İhtisâru'l-mevâkıf*: Bu kitap el-Kâdî Aduddin el-Îcî'nin Kelam ilmi konusunda yazdığı *el-Mevâkıf* isimli eserinin ihtisarıdır.

3- *el-Metâlibu'l-mevûde ve'l-mekâsibu'l-mahmûde*: Eserin; birisi 07142 numarasıyla 15 varak, diğeri ise 08529 numarasıyla 7 varak olmak üzere iki nüshası Tunus'taki Daru'l-Kutubi'l-Vataniyye'de bulunmaktadır.<sup>20</sup>

4- *Râmûzu't-tahrîr ve't-tefsîr*: Bir cilt halinde yazılan bu Kur'ân tefsirinin; birisi müellifin kendi hattıyla 228/55 numarasıyla Medine'de bulunan Arif Hikmet Kütüphanesi'nde 341 varak, diğeri de es-Seyyid Muhammed b. Es-Seyyid Muhammed Vesîm hattıyla 00020 numarasıyla Süleymaniye Kütüphanesi. Halit Efendi Bölümü'nde 589 varak olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır.<sup>21</sup>

5- *Tahrîr fî fenni mustalahi'l-hadîs*: Eserin üç nüshası bulunmaktadır: Birincisi müellifin kendi hattıyla 2812 numarasıyla Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Bölümü'nde bulunan ve 6-11. sayfalar arasında bulunan 6 varaklık tam nüshasıdır. Biz de bu çalışmamızda bu nüshayı esas aldık.

İkincisi, yine müellifin hattıyla Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Bölümü'nde bulunan ve 224-228 sayfalar arasında bulunan 5 varaklık eksik nüshasıdır.

Üçüncüsü ise, Rıbât'da bulunan Mahfûzatu'l-Hazenetü'l-Hasane'de 11082 numarasıyla Ali b. Mihnân hattıyla 60-65. sayfalar arasında yer alan 5 varaklık tam nüshasıdır.<sup>22</sup>

6- *Şerhu salâti'l-fethi ve'l-kurbi'l-mensûbe li ibn meşîş el-mağribî*: Her biri 4 varak olan iki nüshası bulunmaktadır.<sup>23</sup>

7- *Risâletun fî usûli tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*.

8- *Risâletun fî usûli'l-fıkhi*: 16 varaktan oluşan bir eserdir.<sup>24</sup>

Farklı alanlarda yazılmış olan eserlerinden bazısını verdiğimiz Lütfullah Efendi'nin diğer eserleriyle ilgili olarak bu konuda yapılan çalışmalara müracaat edilebilir.<sup>25</sup>

#### 4. 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinde Hadis

<sup>20</sup> Mansûr Necîb Sıdkî, *Risâletun fî usûli't-tefsîr*, 29.

<sup>21</sup> Mansûr Necîb Sıdkî, *Risâletun fî usûli't-tefsîr*, 29.

<sup>22</sup> Göğsügür, *Tahrîr fî fenni mustalahi'l-hadîs*, thk. Hasan b. Ali er-Rahhâlî, 20-21.

<sup>23</sup> Mansûr Necîb Sıdkî, *Risâletun fî usûli't-tefsîr*, 30.

<sup>24</sup> Mansûr Necîb Sıdkî, *Risâletun fî usûli't-tefsîr*, 33.

<sup>25</sup> Ören, *Göğsügür Lütfullah el-Erzurumî (1202/1788) ve Ramûzu't-Tahrir Adlı Tefsiri*, 78-105; Mansûr Necîb Sıdkî, *Risâletun fî usûli't-tefsîr*, 29-34; Göğsügür, *Tahrîr fî fenni mustalahi'l-hadîs*, thk. Hasan b. Ali er-Rahhâlî, 10-15; Karabulut – Elhut, "Bir Hadisçi Olarak Erzurumlu Lütfullah Efendi ve Tefsirinde Rivayetleri Sunma Metodu", 165.

18. yüzyıl, Osmanlı eğitim tarihinde geleneksel eğitimle beraber Batı düşüncesinin de etkilerinin görüldüğü bir dönemdir. Ancak Batı düşüncesinin etkilerinin her alanda görüldüğünü söylemek mümkün değildir. Hatta dinî alanda bir karşı duruştan da bahsedilebilir. Bu asırda İslamî ilimlerde özellikle de hadis alanında geleneksel eğitim metodu devam ettirilmekte, hadis kitaplarıyla ilgili şerh ve haşiye çalışmaları önemini korumaktadır.<sup>26</sup>

Osmanlı medreselerinde hadis usulü dersleri de okutulmakta ve konuda genelde İbn Hacer'in *Nuhbetu'l-fiker*'i tercih edilmektedir.<sup>27</sup> Ancak yazılan vakfiyeler ve medreselerde okutulan hadis kitapları, ağırlıklı olarak temel hadis kaynaklarının okunduğunu göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmet, Sahn-ı Semân Medreselerinde okutulacak derslerle ilgili vakfiyesinde; her müderrisin dersten önce, *Mesâbih* ve *Meşârik* veya Buhârî ve Müslim'den bir miktar hadis-i şerif naklettikten sonra derse başlamasını ferman buyururken<sup>28</sup>, Kanûnî de Süleymaniye külliyesine ait vakfiyede, Daru'l-Hadis'e müderris olacak kişinin *Mesâbih*, *Meşârik*, Müslim ve Buhârî konularında yetkin birisi olması gerektiğini vurgulamaktadır.<sup>29</sup> Dolayısıyla Osmanlı medreselerinde hadisle ilgili okutulan kitapların Kütüb-i Sitte merkezli olduğu görülmektedir. Zira Kütüb-i Sitte dışında okutulan kitaplardan; Sağâni'nin *Meşâriku'l-envâr*'ı ve Beğâvî'nin *Mesâbihu's-sünne*'si Kütüb-i Sitte'den derlenen hadislerden oluşmaktadır.<sup>30</sup> Göğsügür Lütfullah Efendi de; "*Günümüz hadisçisi için en önemli olan husus; Sâhihayn gibi sihhati konusunda ittifak edilen metinleri veya Tirmizî'nin Sünen'i ve Şemâil'i, Ebû Dâvud'un Sünen'i, Nesâî'nin Sünen'i, (el-Hatîb et-Tebrîzî'nin) el-Mişkât'ı, (Kâdî İyâz'ın) eş-Şifâ'sı, (el-Kastalânî'nin) el-Mevâhib'i, Nevevî'nin el-Ezkâr'ı, Riyazu's-Sâlihîn'i ve el-Erba'ın'ı gibi kuvvetli oluşları ve zayıflıklarının azlığı ile bilinen kitaplardaki metinleri öğrenmektir*"<sup>31</sup> ifadeleriyle 18. yüzyıl Osmanlı medreselerinde de hadis alanında okutulacak derslerde aynı anlayışın devam ettiğini ortaya koymaktadır.

18. yüzyıl, hadis alanında yazılan eserlerin niceliğiyle de kendisinden önceki ve sonraki asırlara üstünlük sağlamaktadır.<sup>32</sup> Mesela; 14. yüzyılda hadis alanıyla ilgili 10, 15. yüzyılda 50 civarında, 16. yüzyılda 60, 17. yüzyılda 70'e yakın, 19. yüzyılda 80'e yakın eser telif edilmişken, 18. yüzyılda bu rakam 118'dir.<sup>33</sup>

18. yüzyılda hadis alanında yapılan çalışmalarda, Osmanlı hadis çalışmalarında da asıl zenginliği teşkil eden "Kırk Hadis – Erbaûn" ile ilgili tercüme ve şerhler en

<sup>26</sup> Selahattin Yıldırım, "18. Asırda Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2015), 8.

<sup>27</sup> Salih Karacabey, "XV. Ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4 (1992) 231.

<sup>28</sup> Karacabey, "XV. Ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", 230.

<sup>29</sup> Karacabey, "XV. Ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", 233.

<sup>30</sup> Yıldırım, "18. Asırda Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", 153.

<sup>31</sup> Göğsügür, *Tahrir fi Fenni Mustalahi'l-Hadis* (Şehit Ali Paşa, 2812), 10a.

<sup>32</sup> Yıldırım, "18. Asırda Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", 9.

<sup>33</sup> Yıldırım, "18. Asırda Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", 9-11.

büyük oranı oluşturmaktadır.<sup>34</sup> Tek hadis üzerine yapılan anlama çalışmaları da oran olarak ikinci sırada sayılabilir. Ayrıca *Nuhbetu'l-fiker* üzerine yapılan şerh ve haşiye çalışmaları, konulu hadis çalışmaları, temel hadis kaynaklarının şerhleri, tahrir çalışmaları, bazı hadis usulü konuları ile ilgili çalışmalar bu asırda yapılan teliflerdeki çeşitliliği göstermesi açısından kayda değer bir özelliktir.<sup>35</sup> Ancak eserler incelendiğinde müstakil telif eserlerin oranının çok düşük olduğu görülmektedir.<sup>36</sup> 18. yüzyılda hadis usulü konusunda müstakil telif eser yazan âlimlerden biri de Göğsügür Lütfullah Efendidir.<sup>37</sup>

## 5. Lütfullah Efendi'nin Tahrîr fi Fenni Mustalahi'l-Hadîs Adlı Risalesi

18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Göğsügür Lütfullah Efendi tarafından yazılan risalenin tercümesine geçmeden önce, risalenin telif amacı ve kullanılan metot risaleden istifade ederek ortaya konulmaya çalışılacaktır.

### 5.1. Risalenin Telif Amacı

Yazılan her eserin telif edilmesinde; bu eserin yazılmasına sebep olan faktörler ve eserin yazılmasının gayeleri vardır. Lütfullah Efendi de, kendi döneminde yaşayan hadisçilerin usul ilmini gerekli görmediklerini, ancak bu ilmi bilmenin önemi göz önünde bulundurulduğunda, muhtasar bir eserin telif edilmesini zorunlu bir ihtiyaç haline getirdiğini şöyle ifade etmektedir: *"Bu konuda derinleşmek isteyen kişilerin de bu ıstıtlahları bilmeleri zorunlu bir ihtiyaç haline geldi. Bundan dolayı ben de bu ilmi öğrenmeye koyuldum ve Allah Teâlâ'nın yardımıyla da öğrenmem kolaylaştı."* Ayrıca günümüzde artık yazının ezbere dayalı ilim geleneğine göre daha muteber olduğunu, bundan dolayı da bu eseri yazdığını şöyle dile getirmektedir: *"Ancak ezbere güvenilemeyeceğini, yazının ise daha güvenilir olduğunu görünce, bu konuda ilim elde etmek isteyenler için öğrendiklerimin bir kısmını yazdım."* Müellif, bu eserini sadece Allah'ın rızasını kazanmak için telif ettiğini şöyle dile getirmektedir: *"Allah Teâlâ'dan bu çabamın sadece kendi rızası için olmasını ve beni Na'im cennetine ulaştırmasını istiyorum."*

Sonuç olarak Lütfullah Efendi'nin bu risalesini telif etmesindeki amaçlarını; bu ilimde derinleşmek isteyenlere yardımcı olmak, bu ilmi bilmenin önemine rağmen dönemin hadisçilerinin bunu zorunlu bir gereklilik olarak görmemesinden dolayı yazılı muhtasar bir kitabın varlığına duyulan ihtiyaç ve Allah rızasını kazanmak şeklinde özetleyebiliriz.

<sup>34</sup> Yıldırım, Selahattin, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* (Aralık 2004), 154.

<sup>35</sup> 18. Yüzyılda telif edilen eserler ve müellifleri için bkz., Yıldırım, "18. Asırda Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", 13-25.

<sup>36</sup> Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetu'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeleler", *Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi* (Aralık 1975), 127.

<sup>37</sup> Yıldırım, "18. Asırda Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", 24.



## 5.2. Risalenin Telif Metodu

Göğsügür Lütfullah Efendi, risalesinin girişinde hangi konuları ele alacağına delalet etmek üzere “berâat-i istihlâl”<sup>38</sup> sanatı yaparak dikkat çekici bir üslup kullanmaktadır. Müellif, bu alanda derinleşmek isteyen bir ilim öğrencisinin bilmesi gerektiğine inandığı kavramları kısa tanımlarla vermekte, ancak zaman zaman kavramlarla ilgili tartışmalara ve farklı görüşlere işaret etmekte ve tercih ettiği görüşü de belirtmektedir.<sup>39</sup> Bu durum da müellifin bu konudaki yetkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Daha sonra “خاتمة في فوائد” başlığı altında hadis usulünde kullanılan bazı kavramlara ve konulara işaret etmektedir. Risalesinin sonunda ise, hadis ilmini aldığı hocalarının isimlerini ve memleketlerini vermektedir.

Lütfullah Efendi'nin eserini oluştururken en çok faydalandığı hadis usulü eserlerinin İbnu's-Salâh'ın “*Ulûmu'l-hadis*”i, Suyutî'nin “*Tedribu'r-râvî*”si ve Sehâvî'nin “*Fethu'l-muğis*”i olduğu söylenebilir. Aşağıda eserin tercümesinde yaptığı alıntılara dipnotlarda dikkat çekilecek, ayrıca her başlığın sonunda mahtût nüshadaki varak numarası köşeli parantez içinde verilecektir.

## 5.3. Tahrîr fî Fenni Mustalahi'l-Hadîs Tercümesi

Her türlü hamd, vahdaniyeti konusunda şüphe bulunmayan, samedâniyeti ile (herşeyin Allah'a muhtaç olması, O'nun hiçbir şeye muhtaç olmaması) bilinen Zât'a mahsustur. Salât ve selâm; değeri yüksek olan ve övgüsü nesilden nesile aktarılan Efendimiz Hz. Muhammed'in –*sallallahu aleyhi ve sellem*–, nerede olurlarsa olsunlar hakkı ikâme etmede ve batılı ortadan kaldırmada birbirlerini takip edip, Allah'ın katındaki ecri elde eden alinin ve ashâbının ve karada - denizde sünneti ihya etme gayretinde zayıf ve kimsesiz kalanların üzerine olsun.

Bu (risâle), Hadis usûlü konusunda bir araya getirdiğim değerli bir eserdir. Bu risaleyi, Allah Teâlâ'dan beni de kendi katında nimetlerine ve sonsuzluk tahtına güzellikle kavuşturduklarının arasına katmasını ümit ederek, ifadelerinde sıkıntı, hata ve değişiklik olmaksızın aktardım. O buna kadirdir ve dualara icabet etmeye de layık olandır.<sup>40</sup>

<sup>38</sup> Berâat-i istihlâl, nazım ve nesirde maksada ve muhtevaya işaret eden kelime ve deyimlerin yardımıyla konuya ilgi çekici güzel bir üslupla başlama sanatıdır. Bk. Nasrullah Hacımuftüoğlu, “Berâat-i istihlâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/470. Şâirin, yazarın sözünün başında kasidedeki veya kitaptaki muradına delalet eden bir karineyi getirmesidir. Bk. Abdülbaki Turan, “Kur'ân-ı Kerîmdeki Yeminler (Aksâmu'l-Kur'ân)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1986/2), 108.

<sup>39</sup> Örnek olarak; mütevatir, meşhur, sahih, mevkûf, mursal kavramlarına bakılabilir.

<sup>40</sup> Lütfullah Efendi, girişteki hamdele, salvele ve dua kısmında; mütevatir, meşhur, merfû', mu'an'an, müselsel, zayıf, munkatî', müztarib, musahhaf, munkalib, müdrec hadis çeşitlerine isim olan kelimelerin müştaklarını kullanmak suretiyle ele alacağı konuya işaret edecek şekilde ilk iki paragrafta “berâat-i istihlâl” sanatı yapmıştır.

Bil ki, sahâbe *-radiyellâhu anhum-*, O *-sallallahu aleyhi ve sellem-* hayatta iken bakışlarını semâvî vahye ve onun yolunu gözlemeye hasretmiş, bütün çabasını kendilerine gelen vahyi kavramaya yöneltmiş ve Peygamber'den *-sallallahu aleyhi ve sellem-* süzülen nebevî nurları almanın gayretinde olagelmıştır.

Peygamber *-sallallahu aleyhi ve sellem-* vefat edip vahiy kesilince ve akıp giden zamanla (sahabenin) birçoğu ölünce, Malik ve Sufyân gibi ikinci tabakadaki bazı âlimler, ortaya koydukları kendilerine özgü metodlarla hadisleri tedvin etmeye başladılar. Böylece müsnedler, sünenler ve bunların dışındaki türler telif edildi. Bu çabalarını, çok sayıda farklı ıstılahı ortaya koyuncaya kadar da devam ettirdiler. Bu ıstılahları derlemede, ortak özellikleri de olan farklı metotlara yöneldiler. Bu konuda derinleşmek isteyen kişilerin de bu ıstılahları bilmeleri zorunlu bir ihtiyaç haline gelince, ben de bu ilmi öğrenmeye yoğunlaştım ve Allah Teâlâ'nın yardımıyla da öğrenmem kolaylaştı.

Ancak ezberin nankörlüğünü, yazının ise daha isabetli olduğunu gürünce, bu konuda ilim elde etmek isteyenler için öğrendiklerimin bir kısmını yazdım. Allah Teâlâ'dan bu çabamın sadece kendi rızası için olmasını ve beni Na'îm cennetine ulaştırmasını istiyorum. [6a-6b]

### Fasıl

Resûlullah'a (sas) izafe edilen sünnet; ya kavli, ya fiilî, ya takrîrî, ya vasfî ya da hilkî (yaratılışla ilgili özellikleri) özelliğe sahipti. Geliş yollarına göre sünnet/hadis türleri şunlardır:

Mütevâtir, Meşhûr, Sahîh, Hasen, Sâlih, Zayıf, Muza'af, Müsned, Merfû', Mevkûf, Mevsûl, Mürsel, Maktû', Munkatî', Mu'dal, Mu'an'an, Muennen, Mu'allak, Mudelles, Mudrec, Âli, Nâzil, Muselsel, Garîb, Mu'allel, Ferd, Şazz, Münker, Muztarib, Mevzû', Maklûb, Murekkeb, Munkalib, Musahhaf, Nasih, Mensûh ve Muhtelif. [6b]

### Mutevatir Hadîs

Her tabakasında yalan üzere birleşmeleri adeten mümkün olmayan sayıdaki ravilerin birbirlerinden rivayet ettikleri hadis çeşididir. Nevevî'nin de ifade ettiği gibi<sup>41</sup> " من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده في النار " <sup>42</sup> hadisi bunun örneğidir. Mutevatir hadis,

<sup>41</sup> Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li marifeti suneni'l-beşîr'n-nezîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1987), 90.

<sup>42</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2004), "Cenâiz", 33; Müslim b. Haccâc en-Nisâbûrî, *Sahîhu Müslim*, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2010), "Mukaddime", 4; Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvud, *Sünenu Ebî Davûd*, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Naşîrûn, 2015), "İlim", 4; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenu't-Tirmizî*, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2002), "İlim", 8; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce*, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Naşîrûn, 2013), "Mukaddime", 4.

zaruri ilim ifade eder<sup>43</sup> ve inkâr edeni de kafir olur. Hadisçilere göre mutevatirin dışındakilere âhâd denilmektedir. Bunu (âhâd haberi) araştırmak ve kendisiyle istidlal yapmak ravilerinin durumlarının araştırılmasına bağlıdır. Tercih edilen görüşe göre (âhâd haber) ancak karinelerle ilim ifade eder. [6b]

### Meşhûr Hadîs

İki raviden fazla ravi tarafından rivayet edilen ve tevatür (mutevatir hadis) derecesine ulaşamayan hadislerdir. "...إتّما الأعمال بالنیّات" <sup>44</sup> hadisi bunun örneğidir. İbn Hacer; hadisin senedinin başlangıcı (sahabi ravisi) itibarıyla ferd bir hadis olduğunu, ancak Yahya b. Saîd'den itibaren şöhret bulduğunu ifade etmektedir.<sup>45</sup> Bu hadis meşhur hadislerin en kuvvetli olanıdır. Meşhur hadisler, nazarî bilgi ifade ederler ve inkâr edeni dalâlette olmuş olur.<sup>46</sup> [6b-7a]

### Sahîh Hadîs

Adalet ve zabt sahibi ravilerin muttasıl bir senedle rivayet ettikleri şazz ve muallel olmayan hadistir. Sahihlik, sahip olduğu özellikleri itibarıyla derece olarak farklılık arz edebilmektedir. Bunun içindir ki, Buhârî ve Müslim'in sahihleri ve ortaya koydukları şartları diğer kitaplardan üstündür.

Doğru olan bakış açısı, bütün ravilerin durumunu tam bilmenin zorluğu sebebiyle hiçbir sened için mutlak olarak "esahhau'l-esânîd" hükmünü vermemektir.<sup>47</sup> Ancak bir kayda bağlı olarak "esahhu'l-esânîd" ile ilgili şunlar söylenebilir:<sup>48</sup>

1- Ehl-i Beyt'in esahhu'l-esânîdi; Ca'fer b. Muhammed (b. Ali b. Hüseyin) – Babası (Muhammed b. Ali b. Hüseyin) – Dedesi (Ali b. Hüseyin) – Ali (ra),

<sup>43</sup> Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Nuzhetu'n-nazar fî tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehlî'l-Eser*, thk. Nûruddîn İtr (Dimeşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 1440/2019), 44.

<sup>44</sup> Buhârî, "Bedu'l-vahy", 1; "İmân", 41; "İtk", 6; "Menâkıbu'l-Ensâr", 45; "Nikâh", 5; "Eymân ve Nezâir", 23; "Hiyel", 1; Müslim, "İmâret", 156; Tirmizî, "Fedâilu'l-Cihâd", 16; Ebû Dâvud, "Talâk", 11; Nesâî, "Tahâret", 60; "Talâk", 24; "Eymân ve Nezâir", 19; İbn Mâce, "Zühd", 26.

<sup>45</sup> Ebû'l-Ḥayr Şemsuddîn Muḥammed b. Abdurrahmân b. Muḥammed es-Seḥâvî, *Fethu'l-muḡîs bi-şerḥ Elfiyyeti'l-Ḥadîs li'l-Irâkî*, nşr. Ali Ḥuseyn Ali. (Mısır: Mektebetu's-Sünne, 1424/2003), 4/ 8; Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, thk. Hasan Şelbî – Mâhir Muhammed Sellâvî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Naşîrûn, 2014), 370. Ancak her iki kaynaktaki da İbn Hacer'den bahsedilmemektedir.

<sup>46</sup> Meşhur hadisi, âhâd heberin bir türü olarak değil de müstakil bir tür olarak ele alarak Hanefilerin taksimini esas almakla beraber, tanıtımda muhaddislerin görüşlerini esas almıştır. Ayrıca inkâr edenlerin dalâlette olacağını beyanla bilgi değeri açısından da Hanefilerin görüşlerini tercih etmektedir. (Hanefilerin tanımı ve meşhur hadisi inkâr edenin durumu için bkz.: Abdulmecîd et-Türkmânî, *Dirâsât fî usûli'l-hadîs alâ menhaci'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2015), 140-147.)

<sup>47</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 40-41.

<sup>48</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 46-47.

- 2- Hz. Ebû Bekir es-Siddîk'in (ra) esahhu'l-esânîdi; İsmail b. Ebî Halid – Kays b. Ebî Hâzım – Ebû Bekir (ra),
- 3- Ömer'in (ra) esahhu'l-esânîdi; ez-Zuhrî – Sâlim (b. Abdullah b. Ömer) – Babası (Abdullah b. Ömer) – Dedesi– Ömer (ra),<sup>49</sup>
- 4- Ebû Hureyre'nib (ra) esahhu'l-esânîdi; ez-Zuhrî – Saîd b. el-Müseyyeb – Ebû Hureyre (ra),
- 5- İbn Ömer'in (ra) esahhu'l-esânîdi; Malik – Nâfi' – İbn Ömer (ra),
- 6- Âişe'nin (r.anhâ) esahhu'l-esânîdi; Ubeydullah b. Ömer – Kasım – Âişe (r.anhâ)'dır.

Hadisle ilgili sahihlik hükmünü veren kişinin, hadis tenkidini derinlemesine bilen bir hafız olması şart değildir. Bilakis köklü bilgisi ve güçlü kavrayışı olan birisi olması yeterlidir. Bu yeterli değildir diyenler de vardır. [7a]

### Hasen Hadis

Kaynağı bilinen ve adalet sahibi olup zabtı sahih hadis ravisinin zabtından daha düşük olan hadise hasen hadis denir.<sup>50</sup> Hasen hadis sahih hadisten derece olarak daha düşük iken her ikisi de derece olarak hasen-sahih hadisten daha düşüktür. Hasen-sahih hadis, senedi açısından sahih, başka bir durumu itibarıyla da hasendir. Şayet sadece zabtının azlığı (sahih hadise oranla) söz konusuysa hasen li zatihi, başka bir hadis tarafından desteklenerek (hasen olmuşsa) hasen li gayrihi adını alır. [7a]

### Sâlih Hadis

Derece olarak hasen hadisin altında bulunan hadis çeşididir. Ebû Dâvud şöyle demektedir: “*Sünen'imde yer alıp kendisinde şiddetli zayıflık bulunan hadisleri açıkladım. Hakkında bir şey söylemediklerim ise sahihtir ve bazıları bazısından daha sahihtir.*”<sup>51</sup> [7a-7b]

### Zayıf Hadis

<sup>49</sup> Sondaki “an Ömer” ibaresi sehven yazılmış olmalıdır. Zira dedesi derken kastedilen Sâlim'in dedesidir ki, o zaten Ömer b. el-Hattâb'ın (ra) kendisidir.

<sup>50</sup> Ebû Amr Osman b. Abdîrrahman eş-Şehrîrî İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, thk. Nurettin İtr (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1986), 30; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, 92.

<sup>51</sup> Abdulfettah Ebû Gudde, “Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvud ilâ Ehli Mekke fî Vasfi Sünenihi”, *Selâsu resâil fî ilmi mustalahi'l-hadis*, (Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslamiye, 2005), 38-44. Burada yer alan “...bazısı bazısından daha sahihtir...” ifadesi zahiri itibarıyla bazısının sahih bazısının ise onlardan da daha sahih oldukları gibi anlaşılmasına müsaittir. Ancak Ebû Dâvud burada kelimeyi sözlük anlamında kullanmıştır. Hadisçiler iki zayıf hadis arasındaki mukayeseyi kast ederek tercih edilen zayıf hadise işaret etmişlerdir. İbn Kayyim, “*Tehzîbu Süneni Ebî Dâvud*” adlı eserinde, bu kullanımın ilk dönem âlimler tarafından çokça yer aldığını, istilâh olarak kullanılmayıp, mutlak manada sıhate de delalet etmediğini, zira iki hasta için “bu, bundan daha sağlamdır” dediğinde, bu ifadenin onun sağlıklı olmasına işaret etmediğini söylemektedir. (Ebû Gudde, *Selâsetu resâil*, 41-44). İbn Salah ise, bu ifadeyle Ebû Dâvud'a göre hasen olan hadisin kastedildiğini ifade etmektedir. (İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadis*, 36.)

Hasen hadisin derecesinden daha düşük olan hadistir.<sup>52</sup> Sıhhat şartlarına yakınlığı veya uzaklığına göre farklı isimler alır. [7b]

### **Muza'af Hadis**

Sened veya metni açısından bazı âlimlerin zayıf kabul ettikleri bazılarının da kuvvetli kabul ettikleri hadis çeşididir. Buhârî'de bu tür hadis vardır. Zayıf hadisin en üst mertebesinde yer alan hadis çeşididir.<sup>53</sup> [7b]

### **Musned Hadis**

Merfû' olsun mevkûf olsun senedi başından sonuna kadar muttasıl olan hadis çeşididir.<sup>54</sup> [7b]

### **Merfû' Hadis**

Muttasil veya munkatı' olarak Hz. Peygamber'e (sas) izafe edilen hadistir. Merfû' hadis, mursel veya zayıfı da kapsar.<sup>55</sup> [7b]

### **Mevkûf Hadis**

Senedinde kopukluk bulunsa da söz ve fiil olarak sahabide son bulan hadis çeşididir.

Mevkûf hadise eser denilebilir mi? Evet denilebilir.<sup>56</sup> Sahabenin Hz. Peygamber'e (sas) izafe etmeden "biz şöyle yapardık" sözleri de mevkuf hadise örnektir. Ancak Cabir b. Abdillâh'ın; "Biz Resûlullah (sas) zamanında azil yapardık"<sup>57</sup> sözü merfû' kabul edilse de,<sup>58</sup> bunun merfû' olmadığı da söylenmektedir. Sahabenin; "sünnette şöyledir", "şöyle emrolunduk", "emrolunduk", "nehyedildik", "bize mubah kılındı" gibi ifadeleri hükmen merfû'dur.<sup>59</sup> Ancak tabiînin sahabe dönemine izafe etmeden söylediği sözleri mevkuf değil maktû' sayılır. Şayet sahabe dönemine

<sup>52</sup> Tekeyyüddîn Ebu'l-Feth Muhammed b. Alî b. Vehb b. Mu'î' İbn Dakîk el-Îd, *el-İktirâh fi beyâni'l-İstîlâh*. (Şirketu Dâri'l-Meşârî', 2006), 13; Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Aḥmed b. Osmân b. Kâymâz ez-Zehebî, *el-Mûkâza fi ilmi muṣṭalaḥi'l-ḥadîs* (Haleb: Mektebetu'l-Maṭbû'âti'l-İslâmiyye, 1412), 33.

<sup>53</sup> Seḥâvî, *Fethu'l-muḡîs*, 1/131.

<sup>54</sup> İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-ḥadîs*, 42-43; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 112. Ancak genelde sadece Hz. Peygamber'e (sas) izafe edilen muttasıl hadisler için kullanıldığı belirtilmektedir.

<sup>55</sup> İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-ḥadîs*, 45; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 114. Ancak İbnu's-Salâh ve Suyûtî zayıfı da kapsamından bahsetmemektedirler.

<sup>56</sup> Horâsân fukahâsi mevkuf hadisi eser olarak isimlendirmektedirler. Horâsân fukahâsından Ebû'l-Kâsım el-Fevrânî şöyle demektedir: Horâsân fukahâsına göre; Hz. Peygamber'den (sas) rivayet edilenlere haber denilirken, sahabeden rivayet edilenlere ise eser denilmektedir. (Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-ḥadîs*, s. 46) Suyûtî de Horasan fukahâsının; mevkuf hadisi "eser", merfû' hadisi ise "haber" diye isimlendirdiğini, ancak hadisçilerin ise hepsi için "eser" isimlendirmesini kullandıklarını bildirmektedir. (Bkz. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 114).

<sup>57</sup> Buhârî, "Nikâh", 97; Müslim, "Nikâh", 136.

<sup>58</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, 116. İbnu's-Salâh da, Hz. Peygamber'in (sas) zamanına izafe edilen rivayetlerin merfû' olduğunu bildirmektedir. (İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-ḥadîs*, 48)

<sup>59</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 117.

izafe ederek söylerse mevkuf olması muhtemel olur. Tabîi veya daha aşağıdaki bir tabakada yer alan birisi, hadisi ref' ederek rivayet ederse hadis merfû' olmuş olur.

İbn Mes'ûd'un: "Kim sihirbaza veya kâhine/müneccime gelir ve onun dediğine inanırsa Hz. Muhammed'e (sas) nazil olan dini inkâr etmiş olur"<sup>60</sup> sözü de hükmen merfû'dur.

Mevsûl ve muttasıl kelimeleri musnedin eşanlamlısıdır. Zührî'ye nisbetle muttasıldır denilmesi doğru olandır. [7b]

### Mürsel Hadis

Tabîinin merfû' rivayetidir. Ebû Hanife, Malik ve Ahmed (b. Hanbel) mürsel hadisi delil olarak kabul etmektedirler. Şafiî ise, başka tariklerden muttasıl şeklini rivayet ettiği için sadece Saîd b. el-Müseyyeb'in mürsel rivayetlerini delil olarak kabul etmektedir.<sup>61</sup>

Doğru olan bakış açısı şudur: Şayet mürsel hadis Zührî, Nâfi' gibi bilinen sıkı ravilerden geliyorsa kabul edilir, değilse kabul edilmez.

Sahabe mürseli konusunda ise, hiç kimsenin ihtilafı söz konusu değildir. Mutlak olarak delil kabul edilmektedir.<sup>62</sup> Şayet muttasıl ile mürsel arasında tearuz söz konusu olursa, başka bir tarikten takviye edilmediği sürece muttasıl olan tercih edilir. [7b-8a]

### Maktû' Hadis

Tabîiden gelen söz ve fiillerdir.<sup>63</sup> Hücçet değildir. [8a]

### Munkatı' Hadis

Sahabiden önce olmak üzere bir, iki ve daha fazla ravisi düşmüş olan hadistir. Ancak düşen bu raviler birden fazla ve peş peşe olursa bu durumda *mu'dal* ismini alır. Hz. Peygamber (sas) ve sahabinin hazfedilmesi sonucu söz konusu metnin tabîiye ait olduğu görüntüsü veren hadis de *mu'dal* adını alır. el-'Ameş'in eş-Şa'bî'den naklettiği şu rivayet bunun örneğidir:

"Kıyamet günü bir adama: "Sen şunları şunları yaptın" denilecek. O da: "Ben bunları yapmadım" diye cevap verecek. Bunun üzerine organları konuşacak."<sup>64</sup> [8a]

<sup>60</sup> Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1420/1999), 15/331; Müslim, "Selâm", 125.

<sup>61</sup> İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, 53-54.

<sup>62</sup> İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, 56; Suyûti, *Tedribu'r-hâvî*, 133.

<sup>63</sup> İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, 47; Suyûti, *Tedribu'r-hâvî*, 123.

<sup>64</sup> 'Ameş bu hadisi *mu'dal* olarak rivayet etmektedir. Ancak Şa'bî'nin Enes'ten onun da Resûlullah'tan (sas) naklen muttasıl rivayeti bulunmaktadır. Ayrıca Müslim'in *Sahîhi*'nin Zühhd bölümünün 16. Hadisinde de organların kişinin ameliyle ilgili şahitlikte bulunacağı konusunda sahih bir rivayet bulunmaktadır. (İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, 60).

### Mu'an'an Hadis

Sema' ve bilinen benzer rivayet lafızları olmaksızın senedinin başından sonuna kadar "فلان عن فلان" şeklinde düzenlenmiş olan hadis çeşididir. Cumhura göre; bir kere de olsa karşılaşmanın sabit olması ve ravinin de tedlis yapan biri olmaması şartıyla senedi muttasıl kabul edilmektedir.<sup>65</sup> Buhârî'nin görüşü de bu şekildedir. Ancak Müslim Sahîhi'nin mukaddimesinde sübûtü'l-likâyı gerekli görmez.<sup>66</sup> Bazı âlimlere göre ise; uzun süre beraber olmak ve an'ane ile rivayet eden ile kendisinden aynı şekilde rivayet edenlerin rivayetinin bilinen bir rivayet olması gerekir. [8a]

### Mu'en'en Hadis

Ravinin "أَنَّ" eda sigasını kullanarak, "حَدَّثَ فلان أن فلانا" şeklinde rivayet ettiği hadistir. Görüşme, aynı ilim meclisinde oturma, sema'nın olması ve tedlîsin bulunmaması bakımından "mu'an'an" hadisle aynı hükümdedir.<sup>67</sup> [8a]

### Mu'allak Hadis

Senedinin baş tarafında bir veya birden fazla ravinin düşürüldüğü hadistir.<sup>68</sup> Mesela; Tabîinin Resûlullah (sas) şöyle buyurdu veya şöyle yaptı demesi gibi. Buhârî'de olduğu gibi başka bir tarikle muttasıl rivayetini vermesi veya kendi hocasını zikretmemesi şeklindeki ta'likleri<sup>69</sup> dışındaki mu'allak hadisler merdûddur. [8a-8b]

### Müdelles Hadis

Tedlis üç çeşittir:

1- Şeyhinin ismini düşürmesi ve ondan önceki raviden –kendisiyle aynı asırda bulunsa veya kendisiyle karşılaşa da kendisinden hadis işitmediği ravi- "عن فلان" diyerek kendisinden sema yoluyla rivayet ettiğini vehmettiren bir şekilde rivayette bulunmasıdır.<sup>70</sup> Müdelles hadis ancak "سمعت" gibi (hocasından doğrudan aldığına delalet eden) açıkça beyan varsa kabul edilir.<sup>71</sup>

Sahihayn'da an'ane ile yapılan rivayetler ise başka tariklerle rivayet edilmeleri sebebiyle semâ'nın sübutuna hamledilmişlerdir.<sup>72</sup>

2- İki sıkı ravi arasında bulunan zayıf ravinin düşürülmesidir ki bu tedlîsin en kötü olanıdır.<sup>73</sup>

<sup>65</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 140; Seḥâvî, *Fethu'l-muḡîs*, 1/208.

<sup>66</sup> Müslim, "Mukaddime", 6.

<sup>67</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 142.

<sup>68</sup> İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, 24.

<sup>69</sup> İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, s. 68.

<sup>70</sup> İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, s. 73.

<sup>71</sup> İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, s. 75.

<sup>72</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 152.

<sup>73</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 148-149.

3- Ravinin hocasını bilinen isminin dışında bir isimle veya bilinmeyen bir özelliğiyle zikretmesidir.<sup>74</sup> Bu özelliğiyle bilinen bir ravinin rivayeti açıkça senedin ittisalinin ortaya koymadıkça kabul edilmez. [8b]

### **Müdreç Hadis**

Metnin aslından olmayan bir kısmın, dinleyenin metnin aslındanmış gibi zannetmesini sağlayacak şekilde nakledilmesidir. Terkedilmesi tercih edilir. [8b]

### **Alî İsnad**

Mutlak ‘alî isnad, söz konusu hadisin, diğer bir senede göre daha az raviyle ulaşması sebebiyle Resûlullah’a (sas) daha yakın olan senedir.<sup>75</sup>

Nisbî ‘alî isnad ise, ya mutlak olarak senedlere nisbetle, ya Malik, Şafiî, Şeyhain ve sünen müelliflerine yakınlıkla, ya vefat tarihi daha önce olan birisinden hadis dinlemekle ya da başkasının dinlemesinden önce bir hocaya yakınlıkla (hocayı ondan rivayette bulunanlara göre daha önce dinlemek suretiyle) gerçekleşmektedir.<sup>76</sup>

Nazil isnad da ‘alî isnada göre tanımlanır.<sup>77</sup> [8b]

### **Muselsel Hadis**

Ravileri, rivayet edilmesi ve “semi’tu, ahberanî, haddesenî, enbeeni ve kar’etu aleyhi” gibi eda sığaları açısından tek bir şekilde nakledilmiş olan hadistir.<sup>78</sup> [8b]

### **Garib Hadis**

Ravinin rivayetinde veya ziyade lafzın rivayetinde yalnız kalmasıdır.<sup>79</sup> Sahîhân’da yer alan garib hadisler sahihtir. Sahîhân’ın dışındaki kitaplarda yer alanlar ise zayıftır. Ancak Tirmizî’nin Camî’i bu kapsamın dışındadır. Zira Tirmizî’de yer alan hadisler, tek kalan ravi sıkı olduğundan onun ıstılahı olarak garib-hasen hadis olarak adlandırılmaktadır. [8b-9a]

### **Azîz Hadis**

Kendisinden rivayette bulunulan hafızın diğer ravileri dışında, iki veya üç ravinin rivayetinde yalnız kaldığı hadistir.<sup>80</sup> [9a]

<sup>74</sup> Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, s. 151.

<sup>75</sup> İbnu’s-Salâh, *Ullûmu’l-hadis*, s. 256; Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, s. 361.

<sup>76</sup> İbnu’s-Salâh, *Ullûmu’l-hadis*, s. 257-258; Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, s. 364.

<sup>77</sup> İbnu’s-Salâh, *Ullûmu’l-hadis*, s. 263; Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, s. 368-369.

<sup>78</sup> İbnu’s-Salâh, *Ullûmu’l-hadis*, 275; Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, 384-385.

<sup>79</sup> İbnu’s-Salâh, *Ullûmu’l-hadis*, 270; Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, 378.

<sup>80</sup> Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, 378.



### Mu'allel Hadis

Zahiri itibarıyla sıhhat şartlarına sahip olduğu için sahih olan, ancak münekkid âlimlerce bilinen gizli bir kusuru bulunan hadistir. Bu gizli kusur; ravisinin hıfzı kendisinden daha iyi olan bir raviye muhalefet etmesi, mutabaat olmaksızın rivayetinde yalnız kalması, mürsel hadisin vaslı, mevkuf hadisin ref'i veya sened veya metinde idrac yapılması şekillerinden biriyle olmaktadır. Bu, en karmaşık olan hadis çeşididir.<sup>81</sup> Muallel hadisi anlayan âlim de, âlimlerin en yetkin olanıdır.<sup>82</sup> [9a]

### Munferid Hadis

Sıka olsun-olmasın bir ravinin yine tek bir raviden veya bir belde bulunan ravilerden rivayet ettiği hadistir. İnfirad senedin bizatihi kendisinde olursa ferd-i mutlak, senedin dışında meydana gelmişse ferd-i nisbî olur.<sup>83</sup> Bu hadis ile ilgili hüküm, başka bir hadis ile ortaklık konusunda tam bir mutâbaatın bulunup bulunmamasından sonradır. Mutâbaat da ya lafzen ya da manen olur. Mutâbaat lafzen olursa hadis, mutâbi', manen olursa da şahid adını alır. Mutâbi' veya şahidle ferdlik ortadan kalkar. Bu ikisinin (mutâbi' ve şahidin) ravilerinin durumu dikkate alınmamaktadır. Bundan dolayı Sahihayn'da bu tür hadis çoktur. [9a]

### Şâz Hadis

Sıka bir ravinin, rivayetinde fazlalık veya noksanlık yapmak suretiyle bir grup sıkı raviye muhalefet etmesidir. Tanım şöyle açıklanabilir: Şayet muhalefet kendisinden hıfzı ve zabtı daha iyi olan bir raviye ise, şâz hadis merdûd olur. Şayet adalet ve zabt sahibi bir ravi, arada muhalefet söz konusu olmaksızın başkasının rivayet etmediğini nakletmiş ise hadis, sahih olur. Zabtı biraz eksik ise (sahihsiz ravisine kıyasla) hadis, hasen olur. Şayet zabtı çok eksikse bu şâz hadis de munker olur.<sup>84</sup> [9a]

### Munker Hadis

Metni sadece ravisinin rivayetiyle bilinen ve kendisinin herhangi bir mutabi ve şahidi olmayan hadistir. Kendisiyle ilgili doğru olan açıklama, şâz hadiste yapılan açıklamadır. [9a]

### Muztarib Hadis

Bir raviden veya aralarında sıkı ravilerin de bulunduğu birçok senedle aralarında aykırılık bulunarak farklı şekillerde rivayet edilen denk rivayetlerdir.<sup>85</sup>

<sup>81</sup> İbn Hacer, *Nüket*, 2/187; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 173.

<sup>82</sup> İbnü's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, 90; İbn Hacer, *Nüket*, 2/187; Zerkeşî, *Nüket*, 217; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 173.

<sup>83</sup> Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 170.

<sup>84</sup> İbnü's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, 78-79.

<sup>85</sup> İbnü's-Salâh da rivayetlerdeki ihtilafa ve denklığe dikkat çekmektedir. (İbnü's-Salâh, *Ullûmu'l-hadis*, 93-94).

Muztarib hadis, zabtın yokluğuna delalet ettiği için zayıftır.<sup>86</sup> [9a-9b]

### **Mevzû Hadis**

Hız. Peygamber'e (sas) yalan olarak isnad edilen hadistir. Hakkında bilgi verilmesi durumu hariç mevzu olduğunu bilerek rivayet edilmesi, ve kendisiyle amel edilmesi mutlak olarak haramdır.<sup>87</sup> Uyduranın itiraf etmesi, rivayette veya mervide bulunan bir karine v.b. yollarla (uydurma rivayetler) bilinirler.<sup>88</sup> Tabîilerin büyüklerinden Rebî' b. Huseym'in şöyle dediği nakledilmektedir: "Hadisin gündüzün aydınlığı gibi bir aydınlığı vardır ki bununla tanınır. Gecenin karanlığı gibi bir karanlığı vardır ki bununla da inkar edilir."<sup>89</sup> [9b]

### **Maklûb Hadis**

Karışıklıktan dolayı veya hadise rağbeti artırmak için Sâlim'in kendisiyle aynı tabaka bulunan Nâfi' ile değiştirilmesinde<sup>90</sup> olduğu gibi ya senedde olur, ya da imtihan amacıyla bir hadisin senedini diğer bir hadisin senediyle değiştirilmesiyle olur.<sup>91</sup> Birinci durumda hadis merdud iken ikincisinde övgüye layıktır. [9b]

### **Murekkeb Hadis**

Sâlim'i Nâfi' ile veya Nâfi'i Sâlim ile değiştirerek ya da bir metnin senedini diğerine, diğerinin senedini de o metne ekleyerek rivayet edilen hadistir. Karışıklık sonucu olmuşsa hadis merdud olur. Sahih bir amaçla (imtihan gibi) olmuşsa merdud olmaz. [9b]

### **Munkalib Hadis**

Ravi tarafından; lafzi benzerlik, ezberlemeye gerekli önemi vermeme veya unutkanlık sebebiyle hadisin manasını değiştirecek şekilde lafzı değiştirilen hadistir. Hiçbir şekli makbul değildir. [9b]

### **Musahhaf Hadis**

Harfin noktası değiştirilen veya düşürülen ya da sakin harfi harekelenen veya tam tersi söz konusu olan (yani, harekeli harfi sakin kılınan) hadistir. Cabir'in rivayet ettiği; "*Ubeyy Hendek günü (kolundaki can damarından) vuruldu*"<sup>92</sup> hadisinde Çunder; "أبي" kelimesini izafetle "أبي" şeklinde okuyarak tashîf yapmıştır. Oysa ki Cabir'in babası bundan önce Uhud'da şehit olmuştu.<sup>93</sup> [9b]

<sup>86</sup> İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 94.

<sup>87</sup> İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 98.

<sup>88</sup> İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 99; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 194.

<sup>89</sup> İbn Hacer, *Nüket*, 2/305; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 195.

<sup>90</sup> İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 101. Lütfüllah Efendi de İbnu's-Salâh gibi tanımı vermek yerine örnekle tanımı verme metodunu seçmektedir. (İbn Hacer, *Nüket*, 2/322).

<sup>91</sup> Buhârî'yi imtihan etmek maksadıyla uygulanan örnek için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 101.

<sup>92</sup> Müslim, "Selâm", 74.

<sup>93</sup> İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 280.

## Nâsîh ve Mensûh

Nâsîh ve mensûh, "Ben size kabirleri ziyaret etmeyi yasaklamıştım. Artık onları ziyaret ediniz"<sup>94</sup> hadisinde olduğu gibi şâri'in nassı, sahabinin sonralığı veya tarihinin bilinmesiyle tespit edilmektedir. Şayet nesh bilinmiyorsa, hadisin metni veya senedi açısından tercih imkânı varsa tercih uygulanır. Tercih imkânı da yoksa rivayetlerin arası cem' edilir. Cem' imkânı da yoksa amel konusunda tevakkuf edilir.<sup>95</sup> [9b]

## Muhtelif Hadis

Aralarında anlam bakımından zıtlık bulunan hadistir. Aralarında bulunan zıtlığın giderilmesiyle araları cem' edilir. "Uğursuzluk ve hastalığın bulaşması yoktur"<sup>96</sup> hadisi ile "Cüzzamlıdan kaç"<sup>97</sup> hadisi buna örnektir. İki hadisin arası şöyle cem' edilmiştir: Hastalık bizzat tabiatı itibarıyla bulaşmaz, bulaşmanın sebebi temas etmektir. [9b-10a]

## Önemli Notlar

1- Bahsi geçen konular günümüz hadisçisi için gerekli olan hususlardan biri değildir. Bu selef uleması tabakalarının özelliğidir. Ancak söz konusu ilmi bilmek bilmemekten daha değerlidir. Günümüz hadisçisi için en önemli olan husus; Sâhihayn gibi sıhhati konusunda ittifak edilen metinleri veya Tirmizî'nin *Sünen'i* ve *Şemâil'i*, Ebû Dâvud'un *Sünen'i*, Nesâî'nin *Sünen'i*, (el-Hatîb et-Tebrîzî'nin) *el-Miškât'ı*, (Kâdı İyâz'ın) *eş-Şifâ'sı*, (el-Kastalânî'nin) *el-Mevâhib'i*, Nevevî'nin *el-Ezkâr'ı*, *Riyazu's-Sâlihîn'i* ve *el-Erba'în'i* gibi kuvvetli oluşları ve zayıflıklarının azlığı ile bilinen kitaplardaki metinleri öğrenmektir.

Sonuç olarak bu ilim bir ihtiyacı karşılamaktadır. Günümüzde bu ilmi talep edenler için gerekli olan şey, önde gelen selef ve halef ulemasının kitaplarına özen göstermesidir. İhtiyaç duyulduğunda yapman gereken de budur. [10a]

2- Sen hadisçilere göre **müsned**<sup>98</sup> ne demek olduğunu öğrendin. Müsned; her sahabiden gelen rivayetlerin onun isminin altında, başka bir amaç olmaksızın, senedleriyle verildiği eserlere isim olarak da verilmektedir. Örneğin; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, Ebû Bekir el-Bezzâr'ın *Müsned'i* ve bu ikisinin dışındaki diğer müsnedler gibi.

**Sünen**, hadislerin delil olarak kullanıldıkları konularda verilmek suretiyle tertip edilen eserlerdir. Örneğin; namazla ve zekatla ilgili hadisler ilgili bölümlerde verilmişlerdir. İmam Malik'in *Muvattâ'sı* ve Tirmizî'nin *Sünen'i* örnek olarak

<sup>94</sup> Müslim, "Cenâiz", 106; "Edâhî", 37.

<sup>95</sup> Lütfullah Efendi, hadisler arasındaki ihtilafın çözümünde hadisçilerin öngördüğü çözüm sistemi olan; Cem ve te'lif -nesh- tercih- tevakkuf şeklindeki sıralama yerine, Hanefilerin öngördüğü çözüm sistemi olan; Nesh-tercih-cem ve te'lif-tasâkut (tevakkuf) şeklindeki sıralamayı tercih etmektedir. (Bilgi için bkz.: İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: İFAV, 2016), 179-180).

<sup>96</sup> Buhârî, "Tıbb", 19; Müslim, "Selâm", 102.

<sup>97</sup> Buhârî, "Tıbb", 19.

<sup>98</sup> Hadis çeşidi olarak daha önce tanımı verilen kavram kastedilmektedir.

verilebilir. Faydalarının çokluğu ve öğrenilmelerinin güzelliği sebebiyle bu tür eserler çokça telif edilmiştir.

**Mu'cem**, ise, senedleri hazfedilerek alfabetik olarak tertip edilen eserlerdir. Taberânî'nin eserleri ile iki câmi (Suyûtî'nin *Camii's-Sağîr'i* ve *Camii'l-Kebîr'i*) bunun örnekleridir.<sup>99</sup> [10a]

**3-** Kendisinde çok sayıda zayıf hadisin bulunması ve Kazvin'i övme ile ilgili mevzû hadislerin varlığından dolayı İbn Mâce'nin *Sünen'i* hariç, Küttüb-i Sitte'nin değer görmesinin sebepleri; vahyin indiği döneme yakınlıkları, müelliflerinin dikkatli bakış açıları, sünnete ittiba konusundaki tavizsiz duruşları, hafızalarının iyiliği, zabtlarının kuvveti, onları takip eden münekkid âlimlerin onlarla ilgili güzel düşünceleri, sahip oldukları ilmi kavrayışları, ravilerinin güvenilirlikleri ve sağlamlıklarıyla bilinen kişiler olmalarıdır. [10a]

**4-** (Âlimler) Dediler ki: "Bu ilim dalının (hadis ilminin) âlimleri, hocalarının rahle-i tedrislerinde hadis öğrenmek konusunda isteklidirler."

**Muhaddis**; lafzını ve manasını iyice öğrendikten sonra hadis rivayetine başlayan ve buna özen gösteren kimsedir. Suyûtî gibi.

**Hafız**; farklı tarikler ve senedlerle de olsa yüz bin hadis ezberleyen kişidir. Mizzî ve İbn Hacer gibi. İhtiyaç duyulan şeyleri rivayet eden ve ezberleyen kimse olduğu da söylenmektedir.

**Huccet**; üç yüz bin hadis ezberlemiş olan kimsedir. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Davud gibi.

**Hâkim**; araştırmak suretiyle bütün hadisleri bilen kimsedir. *el-Mustedrek* müellifi Hâkim (en-Neysâbü'rî) gibi. [10a-10b]

**5- Sened**; bizzat rivayet etmeleri bakımından hadis metninin ravilerinin bulunduğu kısım veya birbirlerinden rivayette bulunmalarının kendisidir. "Senedinde zayıflık vardır" sözlerinde her iki ihtimal de söz konusudur.

**Metin**; Hz. Peygamber'e (sas) isnad edilen kısımdır.

**Haber**; Hadisin eş anlamlısıdır. Selef âlimlerinin büyüklerinden nakledilenlerdir veya bunun dışında bir anlamı vardır da denilmiştir. [10b]

**6- Adâlet**; sahibinin takvalı olmasını sağlayan melekedir.

<sup>99</sup> Lütfüllah Efendi, mu'cemin pek tercih edilmeyen tanımını vermektedir. Kaldı ki örnek olarak verilen Taberânî'nin mu'cemleri hadisleri alfabetik olan eserler olmayıp, *el-Mu'cemu'l-kebir'de* sahabi ravileri, *el-Mu'cemu'l-evsat* ile *el-Mu'cemu's-sağîr'de* ise hocaları alfabetik olarak verilmektedir. (Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 192; Seyyid Abdulmacid el-Çavri, *Mevsu'atu ulûmi'l-hadis ve funûnihi*, (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2012), 3/348-351; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Ebediyatı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 65-69).

**Zabt;** her istediğinde hafızasında olanı sunabilme gücüne sahip olmaktır. Zabtı zayıf, mestur, irsal yapan veya tedlis yapan biri olarak tenkid edildiğinde hadisi hasen olur.

**Bid'at;** şayet küfrü gerektiren bid'at ise, rivayet kabul edilmez. Fıskı gerektiren bid'at ile ilgili ise farklı görüşler vardır. En doğru olan anlayışa göre, itham edildiği şeyden dolayı rivayetinin kabul edilmemesidir. [10b]

7- Buhârî'nin ve Müslim'in şartı; hadisin, sıkı olan âlimler arasında herhangi bir ihtilaf söz konusu olmaksızın muttasıl bir senedle meşhur olan bir sahabiye ulaşarak sıkı ravilerden rivayet edilmesidir. Şayet kendisinin sıkı ravilerden oluşan iki rivayeti varsa daha üstün olur. Mu'an'an rivayetle ilgili bilgi daha önce geçmişti.

Biz bu ilmi (hadis ilmini), Medine'de –ki en değerli ve en güzel selam onun sahibine (Hz. Peygamber kastediliyor) olsun- Muhammed Hayât Sindî'den aldık. O da Ebû'l-Hasan es-Sindî'den almıştır. Bu ikisinin bulunduğu sened 'âli, muttasıl bir seneddir.<sup>100</sup>

Yemen'in San'â şehrinde, büyük âlim Muhammed Emîr'den<sup>101</sup> bu ilmi aldık. O da, tam anlamıyla bir güvene sahip olmasıyla bilinen Seyyid Abdullah el-Basrî'den almıştır. Bu ikisinin bulunduğu sened de 'âli, muttasıl bir seneddir.

Mekke'de ise – ki Allah onu şerefli kılmıştır- Şeyh Abdullah el-Kattân'dan aldık. O da erdemli olan bir topluluktan almıştır.

Mısır'da da, Şeyh Muhammed el-Hafnâvî'den aldık. Orada (Mısır'da) onun dışındaki âlimlerden de hadis dinledik.

Dayanağımız, fehm-i selim ile her şeyi bilen, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah'ın yardımudur.

Bu risale, aciz müellifi Seyyid Lütfullah el-Erzurûmî tarafından 3 Cemaziye'l-Ahir 1171 Cuma günü tamamlandı. [10b-11a]

## SONUÇ

18. yy. Osmanlı müelliflerinden olan Göğsügür Lütfullah Efendi, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam gibi alanlarda onlarca eser yazmıştır. Araştırmamıza konu olan *Tahrîr fî fenni mustalahi'l-hadîs* adlı risalesine, “berâat-ı istihlâl” sanatı yaparak dikkat çekici bir giriş yapan Lütfullah Efendi, bu risalesinde, hadis ilminde sahabenin ve tabiûnun

<sup>100</sup> Buhârî'ye kadar muttasıl bir senedle ulaşmaktadır. (Göğsügür, *Tahrir fi fenni mustalahi'l-hadis*, thk. Hasan b. Ali er-Rahhâlî, 42).

<sup>101</sup> Emir es-San'ani diye meşhur olan Muhammed Emir'in, 200'den fazla eser kaleme aldığı belirtilmektedir. Döneminin önemli âlimlerinden olan Emîr es-San'ânî, İbn Hacer el-Askalanî'nin “*Bulûğu'l-merâm*”ına yazdığı “*Sübülü's-selâm*” adlı şerhiyle şöhret bulmuş ve “*Sübülü's-Selâm* sahibi” diye anılmıştır. Bkz. Mustafa Bakır, “Emîr es-San'ânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 144-145.

önemli rolüne dikkat çektikten sonra, hadis ilmi konusunda telif edilen eser türlerine ve bu sürecin tabii bir neticesi olarak ıstılahların ortaya çıkışına vurgu yapmaktadır.

Lütfullah Efendi, hadis alanında derinleşmek isteyenlerin hadis ıstılahları ilmini (hadis usulünü) bilmeleri gerektiğini ve eserini de böyle bir ihtiyacı gördüğü için kaleme aldığını belirtmektedir. Yaşadığı dönemde yazının sözlü geleneğe bariz üstünlüğüne dikkat çeken Lütfullah Efendi, kendisinin de bu anlayışın bir sonucu olarak hadis ilmi konusundaki bu eserini yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir.

Lütfullah Efendi, bu girişten sonra, farklı özelliklerine göre hadis çeşitleriyle ilgili ıstılahları gruplandırmaksızın ve örnek vermeksizin sadece tanımlarıyla yetinmektedir. Ancak zaman zaman kavramla ilgili dikkat çekilmesi gereken yönlerine işaret etmekte ve konuyla ilgili farklı fikirlere değindikten sonra kendi tercihini de ortaya koymaktadır.

Genel olarak hadisçilerin anlayışını benimsediği anlaşılın Lütfullah Efendi'nin, meşhur hadis ve nâsih-mensûh başlıklarını ele alırken Hanefilerin anlayışını benimsediği görülmektedir.

Yaşadığı dönemdeki hadisçilerin, ıstılah ilmini, önemine rağmen zorunlu bir ihtiyaç olarak görmediklerine dikkat çeken Lütfullah Efendi, adeta risalesini neden olabildiğince muhtasar tuttuğunun gerekçesini ortaya koymaktadır.

Müellif, Osmanlı medreselerindeki hadis öğretiminin genel karakteri olan, Kütüb-i Sitte'yi merkeze alan temel hadis kitaplarını okumayı önceleyen anlayışı benimsediğini, risalesinin son kısmında yer alan "önemli notlar" başlığı altında net olarak ifade etmektedir.

Önemli notlar diye tercüme ettiğimiz sonuç bölümünde; tasnif sistemleri, bu sistemlerin örnek eserlerinden bazılarını müellif isimlerini ve İbn Mâce'yi hariç tutarak Kütüb-i Sitte'nin diğer beş eserinin değer görmesinin gerekçelerini ortaya koymaktadır. İbn Mâce'yi ayrı tutma gerekçesini de, zayıf hadislerin çokluğu ve Kazvin ile ilgili uydurma rivayetlerin varlığı olduğunu belirtmektedir. Bu kısa sonuç bölümünde, hadis usulünün bazı önemli ıstılahlarının tanımını verdikten sonra, ilim aldığı hocalarını, ilim için yaptığı yolculukları ortaya koyacak şekilde vermektedir.

### KAYNAKÇA

- Abdulfettah Ebû Gudde. “Risâletu'l-İmâm Ebî Dâvud ilâ Ehli Mekke fî Vasfi Sünenihi”. *Selâsu resâil fî İlmî mustalahî'l-hadis*. Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslamiye, 2005.
- Adil Nuveyhid. *Mu'cemu'l-müfessirîn*. Beyrut: Müessesetu Nuveyhidi's-Sekâfiyye, 1988.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Musned*, thk. Şuayb Arnavut. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1420/1999.
- Aydın, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Bağdadî, İsmail Paşa b. Muhammed Emîn. *Hediyyetu'l-ârifin*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Bağdadî, İsmail Paşa b. Muhammed Emîn. *Îzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-Zünûn*. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ty.
- Baktır, Mustafa. “Emîr es-San'ânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahihu'l-Buhârî*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2004.
- Bursalı Mehmed Tâhir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. nşr. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, ty.
- Cihan, Sadık. “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usûlü Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetu'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercüme”. *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* (Aralık 1975), 127-136.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Ebediyatı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

- Ebû Davûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Davûd*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Naşirûn, 2015.
- Göğsügür, Lütfullah b. Muhammed el-Erzurûmî. *Ramüzu't-tahrir ve'tefsîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halit Efendi Bölümü, 20.
- Göğsügür, Lütfullah b. Muhammed el-Erzurûmî. *Tahrir fi fenni mustalahi'l-hadis*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, No: 2812.
- Göğsügür, Lütfullah b. Muhammed el-Erzurûmî. *Tahrir fi fenni mustalahi'l-hadis*. thk. Hasan b. Ali er-Rahhâlî. ty.
- Göğsügür, Lütfullah b. Muhammed el-Erzurûmî. *Risale fi't-tefsir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2812.
- Gümüş, Sadrettin. "Erzurumlu Göğsügür Lütfullah'ın (1020/1788) Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Türk İslam Düşüncesindeki Yeri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*. 1/303-341. Erzurum: 26-28 Haziran 2006.
- Ğavrî, Seyyid Abdulmâcid. *Mevsû'atu ulûmi'l-hadis ve funûnihi*. Beyrut: Daru İbn Kesîr, 2012.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Berâat-i istihlâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/470. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İbn Aşûr, Muhammed b. Tahir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyyetu li'n-Neşri, 1984.
- İbn Dakîk el-İd, Teşkiyyuddîn Ebu'l-Feth Muhammed b. Alî b. Vehb b. Muţî' (ö.702/1303). *el-İktirâh fi beyâni'l-ishtilâh* Şirketu Dâri'l-Meşârî', 2006.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Nuzhetu'n-nazar fi tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser*. thk. Nûruddîn İtr. Dimeşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 1440/2019.
- İbn Hacer el-Askalânî. *en-Nüket alâ kitabi İbni's-Salâh*. BAE: Mektebetu'l-Furkân, 2008.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *Sünenu İbn Mâce*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Naşirûn, 2013.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrîzûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nurettin İtr. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1986.
- Kara, Ömer. "Göğsügür Lütfullah Efendi" *Erzurum'un Yüzleri*. Ed. Necati Kara. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Karabulut, Fuat – Elhut, Mücahit. "Bir Hadisçi Olarak Erzurumlu Lütfullah Efendi ve Tefsîrinde Rivayetleri Sunma Metodu". *İlahiyat Tetkikler Dergisi*, Sayı: 51, Haziran 2019.
- Karacabey, Salih. "XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/4 (1992).
- Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifin*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1993.



- Mansûr Necîb Sıdkî, Ebû Hasan. *Risâletun fî Usûli't-Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm li'l-Lütfullah b. Muhammed el-Erzurûmî Tahkîkun ve Dirâsetun*. Nablus/Filistin: Camiatu'ln-Necâhi'l-Vataniyye Kulliyetu'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Elhut, Mücahit. *Lütfullah el-Erzurûmî'nin "Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr" Adlı Eserinin (1-160 varakları arası) Edisyon Kritik*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Müslim, Müslim b. Haccâc en-Nisâbûrî. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2010.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenu'n-Nesâî (el-Muctebâ)*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Naşirûn, 2015.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li marifeti suneni'l-beşîr'n-nezîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1987.
- Ören, Halis. *Göğsügür Lütfullah el-Erzurûmî {1202/1788} ve Ramûzu't-Tahrîr Adlı Tefsîri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerh Elfiyyeti'l-Ĥadîs li'l-Irâkî*. nşr. Ali Huseyn Ali. Mısır: Mektebetu's-Sünne, 1424/2003.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tedribu'r-râvî*. thk. Hasan Şelbî – Mâhir Muhammed Sellâvî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Naşirûn, 2014.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenu't-Tirmizî*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2002.
- Turan, Abdulbaki. "Kur'ân-ı Kerîmdeki Yeminler (Aksâmu'l-Kur'ân)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (1986/2).
- Türkmânî, Abdulmecîd. *Dirâsât fî usûli'l-hadîs alâ menheci'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2015.
- Yıldırım, Selahattin. "XVIII. Asırda Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5-30. 39. Sayı (2015).
- Yıldırım, Selahattin. "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 14. Sayı (2004).
- Yıldırım, Selahattin. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 13. Sayı (2004)
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Aḥmed b. Osmân b. Kâymâz. *el-Mûkızâ fî ilmi mustalahi'l-ḥadîs*. Haleb: Mektebetu'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1412.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbnu's-Salâh*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Zirikî, Hayreddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dimeşkî. *el-A'lâm*. Beyrut: Daru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.